

УДК 331.101.4:316.42

Е.М. ЛІБАНОВА,
академік НАН України,
директор Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України

ГУМАНІЗМ, СУСПІЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

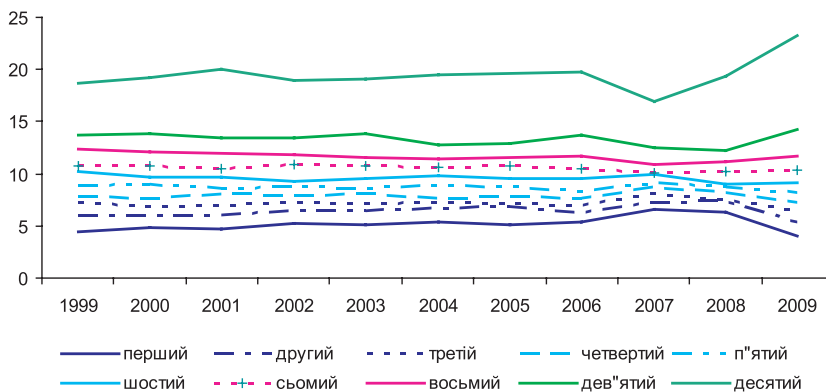
Формування концепції людського розвитку. Віхою і знаковою подією у зміні самої парадигми цивілізаційного прогресу стало формування наприкінці ХХ сторіччя концепції людського розвитку. Його критерієм стало визнаватися не накопичення матеріальних благ, не матеріальне збагачення, а свободи, права і розвиток людини. І хоча витоки цього філософського підходу зустрічаються ще у працях древніх греків, зокрема Аристотеля, світове усвідомлення того, що саме розвиток людини в її інтересах та її власними силами – human development for development by development – є гуманістичною метою прогресу, остаточно сформувалось наприкінці минулого сторіччя. Взагалі концепція людського розвитку увібрала всі соціальні надбання античних республік і французької та американської революцій.

Доповнення цього фундаментального положення усвідомленням принципової аналогії між людським розвитком і забезпеченням прав людини [1–7] супроводжувалось приєднанням, принаймні на рівні декларацій, переважної більшості країн (не лише науковців, а й урядовців) до цього трактування сутності прогресу. *Йдеться про гуманізацію цивілізаційних цінностей, про якісно нове розуміння прав людини, співвідношення прав і свобод окремої особистості із правами і свободами суспільства.* І в цьому контексті пріоритетного значення набувають суспільна інтеграція, проблеми соціального відторгнення і маргіналізації окремих груп населення, їх адаптації та залучення до суспільного життя. Масштабне відторгнення або навіть маргіналізація численних груп населення а ргіогі унеможливорює високий рівень людського розвитку через обмеженість формування (а поготів і реалізації) потенціалу всього населення. Саме суспільна інтеграція – і це дуже чітко розуміли великі французи ХVІІІ сторіччя – є запорукою, чинником і ознакою суспільного прогресу, а її передумовою є забезпечення соціальної справедливості і рівності усіх верств населення, всіх членів суспільства у доступі до основних соціальних благ, у зайнятості і доходах, можливостях формування, розвитку та реалізації свого потенціалу.

Суспільні трансформації ХХ–ХХІ сторіч, формування єдиного інформаційного простору, масштабна міждержавна міграція, демократизація більшості країн спричинили багаторазове зростання значення суспільної довіри. Демократична система влади потребує значно сильнішого взаємозв'язку громадян в інтересах усього суспільства. А це означає

високий ступінь вразливості сучасних демократій до недовіри одних громадян до інших, до владних структур, до виконання кожним своїх громадських обов'язків. Отже, *суспільство, в якому поширене ухиляння від сплати податків, отримання роботодавцями вигод від ринкової кон'юнктури (включно із кон'юнктурою на ринку праці) в поєднанні із невиконанням своїх соціальних обов'язків, зокрема по виплаті справедливої заробітної плати, підвищенню кваліфікації своїх працівників тощо, не може визнаватися демократичним.*

Суперечність між економічною ефективністю та суспільною інтеграцією. В цьому контексті суперечність (і теоретична, і практична) між забезпеченням соціальної справедливості як неодмінної передумови суспільної інтеграції, з одного боку, і ефективності економіки – з другого набуває надзвичайного значення. Причому в короткостроковій перспективі ця суперечність практично не розв'язується, оскільки витрати із забезпечення справедливого розподілу доходів лягають додатковим тягарем на бізнес і економіку в цілому, а значні масштаби перерозподілу доходів аж ніяк не мотивують підприємців до отримання високих легальних прибутків. Більше того, теза про те, що нерівність у розподілі доходів є необхідною передумовою високих темпів зростання [8], поширена в теорії монетаризму, видається неспростовною. Справді, на відміну від бідняків, які всі свої доходи спрямовують на поточне споживання, представники заможних верств значну частину доходів спрямовують на інвестиції: чи безпосередньо, чи через фінансових агентів – банки, накопичувальні пенсійні фонди, страхові компанії тощо. Характерною ознакою їх поведінки є дбання про майбутнє, своє та своїх нащадків. Особливо важливою і дієвою економічна нерівність вважається на перших етапах розбудови сучасного демократичного суспільства. Це є психологічним виправданням концентрації багатства у відносно невеликої – приблизно 7–10%-вої – привілейованої групи населення (процесу, який відбувся, зокрема, в Україні – рис. 1), оскільки припускає, що нерівність є необхідністю перших етапів значних економічних трансформацій (подолання кризи, переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової тощо), а в довгостроковій перспективі досягнутий (в тому числі і завдяки нерівності) високий рівень економічного розвитку сприятиме підвищенню рівня життя усіх верств населення, а отже, і подоланню (чи принаймні істотному зниженню) бідності в країні.

Джерело: Розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи за даними *Обстежень умов життя домогосподарств України*

Рис. 1. Розподіл загальних ресурсів між домогосподарствами, згрупованими за децильними групами, %

Проте, на відміну від історичного досвіду розвинутих країн, посткомуністичні значною мірою демонструють принципово інші закономірності: їхні заможні мешканці не надто схильні до накопичень та інвестування помітної частини своїх прибутків у національну економіку. Натомість власники значних капіталів вкладають кошти в предмети розкоші, автомобілі та яхти (виготовлені в інших країнах), коштовності, нерухомість (передусім за кордоном), подорожі; при цьому кошти дуже часто зберігаються також в іноземних банках не перетворюючись на джерело інвестицій економіки своєї країни. Подібні способи витрати доходів не тільки не збільшують виробничі ресурси країни, а навпаки винищують їх [9]. Отже, *заможні не обов'язково накопичують (в сенсі виробничих накопичень) і інвестують більше за інші верстви, а отже, стратегія зростання, що спирається на нерівність у розподілі доходів, реально може призводити лише до консервації майнових прав і соціального статусу економічної та політичної еліти на шкоду основній масі населення.* Відповідно зазначену стратегію можна кваліфікувати як таку, що суперечить цілям і людського розвитку, зокрема подоланню бідності, і загального економічного прогресу.

А якщо мати на увазі не коротко-, а довгострокову перспективу, то економічна ефективність і соціальна справедливість взагалі не суперечать одна одній. Консервація бідності виявляється наслідком того, що суспільство – в особі держави передусім – спрямовує свої зусилля не на створення системи «соціальних ліфтів», не на сприяння залученню соціально відторгнутих верств до суспільного життя, а на допомогу тим, хто потрапив у таке становище, до того ж у більшості випадків – суто матеріальну. Насправді бідняки не можуть перейти до іншої соціальної страти передусім через відсутність конкурентної високооплачуваної роботи. Значно впливає також неможливість отримання кредиту з метою подальших інвестицій у бізнес, активи (акції, нерухомість тощо), освіту (власну і своїх дітей). А отже, через неможливість зниження своєї вразливості до будь-яких проблем: економічних (криза, втрата роботи тощо), демографічних (таких різнопланових, але які потребують грошей, як серйозна хвороба, народження дитини або шлюб) чи природних (наприклад, повінь, ураган, що руйнують або принаймні пошкоджують майно). Бідні люди не в змозі розподіляти ризики, тому потерпають від реалізації чи не кожного з них. Не маючи належної кваліфікації та доступу до ресурсів, бідні верстви позбавлені можливостей вносити свій вклад в економічне зростання. У нерівних умовах вони входять на ринок праці, залишаючись у такому стані упродовж всього свого трудового життя, отримуючи низькі доходи, і в нерівних умовах покидають його, маючи мізерну пенсію.

Витрати на допомогу бідним верствам населення не тільки лягають важким тягарем на бюджет, важливішим є те, що бідні верстви не в змозі ані повністю розвинути свій потенціал, ані його реалізувати. І недоотримана суспільна вигода, зокрема ВВП, через неповну реалізацію своїх здібностей частиною населення є дуже значною – ці втрати не компенсуються економією ресурсів, спрямованих на подолання соціального відторгнення та забезпечення справедливого розподілу доходів і кінець-кінцем – суспільної інтеграції.

Економічне зростання і бідність. Цивілізаційний прогрес визначається не тільки економічними тенденціями. Надзвичайно важливим є і те, за рахунок чого відбувається економічне зростання, і хто користується його результатами: якщо окремі невеликі групи, то майже неминучим є зростання нерівності і бідності; якщо більшість населення, то вигоди отримують практично всі верстви, і плоди економічного зростання будуть розподілені справедливо. Отже, *швидке економічне зростання саме по собі не може викоринити нерівність і подолати бідність.*

Водночас масштабна бідність і глибока нерівність вкрай негативно впливають на можливості економічного зростання. Наслідком низького рівня життя бідних верств

часто стають хворобливості і низький рівень освіти. Це безперечно знижує їх економічну активність, що негативно впливає на сукупний трудовий потенціал країни, а отже, спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. Тому політика подолання бідності сприяє не тільки поліпшенню становища бідних верств населення, а й зростанню економіки в цілому [10].

Не можна нехтувати й тим, що підвищення доходів бідних верств населення спричиняє підвищення попиту на товари національного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу, взуття тощо за кордоном. Отже, саме зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки, що, в свою, чергу викликає зростання попиту на робочу силу.

І нарешті, більш справедливий розподіл доходів внаслідок зниження бідності є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності і масштабна бідність загрожують стати деструктивною силою стосовно економічного прогресу, провокувати соціальне напруження і викликати протидію перетворенням з боку тих, хто втратив надію на покращання власної долі. До речі, найчастіше така активна деструктивна поведінка характерна для освічених осіб, які не мали змоги себе реалізувати, — по-перше, вони зазвичай мають більші надії на кращу долю, і тому гостріше реагують на їх крах, а по-друге, освіта, здобуття якої потребувало певних зусиль, додає рішучості діям відносно молодих людей.

Наслідки надмірної соціальної нерівності. Високий рівень нерівності та бідності спричиняють соціальне напруження і соціальні конфлікти, погіршення криміногенної ситуації в суспільстві. Їх наслідком є (навіть без формування політичної нестабільності) збільшення економічних ризиків і зниження інвестиційної привабливості країни (або окремого регіону), що в кінцевому підсумку неминуче уповільнює темпи економічного зростання. Залагодження соціальних конфліктів і досягнення рівноваги в суспільстві неминуче потребуватиме додаткових ресурсів, що знижуватиме загальну ефективність економічної системи.

Проте нерівність є чинником не тільки криміналізації суспільства, аналогічний зв'язок спостерігається і між нерівністю та корупцією. Нерівний розподіл доходів і багатства може підштовхнути певні групи з високими доходами до втручання у політику і державне управління [11]. Зокрема, значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою вочевидь не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає переваги окремих складовим економіки за рахунок інших. Переваги можуть надавати або через безпосереднє бюджетне фінансування¹, або через різноманітні податкові привілеї. У той чи інший спосіб така несправедливість зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти. Численні дослідження свідчать про те, що їх гострота прямо пропорційна ступеню нерівності [12].

Наявність будь-яких економічних переваг (а тих, що викликані нерівністю, і поготів) суперечить принципам вільної конкуренції, істотно ускладнює доступ на ринок новим гравцям, змушує і їх вдаватися до протизаконних дій. Водночас така практика є надзвичайно потужним стимулом для правлячої еліти намагатися будь-що зберегти свої

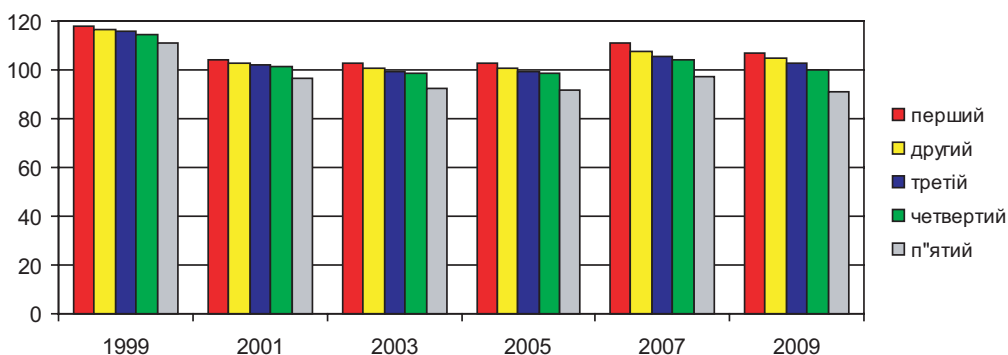
¹ Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії і відсутністю належних структур громадянського суспільства.

позиції. Таким чином, економічна нерівність і відсутність соціальної інтеграції на загал перешкоджають демократичним перетворенням.

Варто звернути увагу і на те, що крайні форми нерівності спричиняють послаблення легітимності і корозії політичних інституцій. Так, розбіжності в доходах і наданих окремим групам населення можливостях часто віддзеркалюють нерівність у сфері політичної влади. Вразливі верстви (бідні, селяни, жінки) залишаються такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення, а слабкий вплив визначається передусім їхньою вразливістю.

Виконання політичними інституціями функцій консервації несправедливих розбіжностей, захисту інтересів представників еліти і ігнорування ними проблем розширення можливостей розвитку вразливих верств, зокрема шляхом створення системи соціальних ліфтів, майже неминуче перешкоджає розвитку демократії та створює передумови для колапсу держави. Спираючись на результати численних міжнародних порівнянь, можна дійти висновку про те, що саме надмірна необгрунтована нерівність і є важливим чинником фактичної втрати ознак державності країнами, які намагаються здійснити або навіть здійснюють демократизацію.

Слід підкреслити також і те, що нерівність за доходами часто спричиняє макроекономічну нестабільність: значна нерівність населення є чинником бідності і, відповідно, масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти. Масштабні соціальні трансферти обумовлюють високі бюджетні витрати, а отже, і бюджетний дефіцит², необхідність покриття якого провокує інфляцію. Інфляція значно сильніше впливає на доходи бідніших верств населення, що провокує посилення нерівності, виносячи її на новий виток спіралі (рис. 2). Коло замкнулось.

Джерело: Розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи за даними Обстежень умов життя домогосподарств України

Рис. 2. Індекси зростання цін на товари та послуги, за квінтільними групами домогосподарств, грудень до грудня, %

² Принаймні більший, ніж це було б без необхідності фінансування значних додаткових соціальних трансфертів.

Масштабне соціальне відторгнення як альтернатива суспільній інтеграції. Альтернативою суспільній інтеграції є масові прояви соціального відторгнення внаслідок як економічних, так і ментальних (на сучасному етапі розвитку земної цивілізації законодавчі перепони практично не зустрічаються) обмежень повноцінної діяльності окремих груп населення.

У країні, якій притаманні загальний низький рівень життя населення у поєднанні з високим ступенем економічного розшарування, неминує масштабне соціальне відторгнення. Це явище є проявом прямого порушення базових прав людини – на якісну освіту, медичні послуги і добре здоров'я, прийнятний рівень життя, на дотичність до культури, захист своїх інтересів і загалом на участь в економічному, соціальному, культурному, політичному житті – та ознакою низького рівня людського розвитку в країні. Воно полягає в тому, що окремі люди, групи або цілі співтовариства страждають від ряду взаємопов'язаних проблем, таких як безробіття, низька кваліфікація, низький рівень доходів, погані умови життя, високий рівень злочинності, розпад сімей тощо.

Усвідомлення значення соціального відторгнення, скрутного становища відторгнутих груп/індивідів є ключовим для оцінки економічних, соціальних і культурних процесів, соціальної стратифікації та структуризації суспільної свідомості. При цьому соціальне відторгнення і соціальне залучення трактуються відповідно до концепції людського розвитку, тобто крізь призму свободи вибору і відповідальності за зроблений вибір щодо набуття адекватної освіти, підтримки свого здоров'я, отримання адекватних доходів, необхідних для забезпечення прийнятного рівня життя. Отже, соціальне відторгнення є наслідком поширення в суспільстві певних обмежень прав окремих особистостей або цілих груп населення, далеко не завжди формалізованих.

Соціальне відторгнення³ переважною мірою є наслідком процесів, що виштовхують певні особистості на соціальне узбіччя, перешкоджають їх повній участі в соціальних, економічних, культурних і політичних процесах. Бідність⁴, відсутність базової компетентності і можливостей навчання впродовж життя або дискримінація можуть спричинити не просто їх неконкурентоспроможність на ринку праці, а й фактично відлучити їх від зайнятості і належних доходів, перешкоджати отриманню соціальної допомоги та інтеграції у суспільне, зокрема громадське життя. Не маючи реального впливу на владні рішення, жертви соціального відторгнення часто відчують себе безсилими і щодо власних рішень, які стосуються їх життя.

У процесі соціального відторгнення певні групи населення систематично потрапляють у невідповідні умови через дискримінацію за їх етнічною, расовою, релігійною, кастою належністю або сексуальною орієнтацією, походженням, статтю, віком (періодом життя), працевдатністю, наявністю ВІЛ-інфекції, статусом мігранта або місцем проживання. Дискримінація відбувається як через наявність певних політичних обмежень (законодавчо або нормативно визначені умови доступу до медичних та освітніх послуг, участі в політичних процесах тощо), так і внаслідок поширених у суспільстві упереджень щодо окремих груп населення. Типовим прикладом першого виду є обмеження прав не-

³ Будь-яке використання іншомовних термінів і категорій, їх переклад викликає численні труднощі. В контексті самої ідеї «social exclusion – social inclusion» найбільш точним аналогом видається «соціальне відторгнення – соціальне залучення». Проте соціальне відторгнення має трактуватися і як процес, і як результат. Але якщо альтернативою процесу соціального відторгнення є соціальне залучення, то альтернативою становищу (статусу) соціального відторгнення є участь у суспільному житті.

⁴ У контексті соціальної інтеграції та людського розвитку традиційне монетарне трактування бідності (занизький рівень доходів) розширюється до відсутності або обмеженості можливостей задоволення всього комплексу людських потреб – доступності якісних освітніх та медичних послуг, доброго харчування, захищеності від злочинності та насильства, наявності необхідного вільного часу, політичної та культурної свободи, причетності до суспільного життя, тобто використовується категорія «бідність можливостей».

легальних мігрантів, різноманітних безхатченків. Вони не можуть отримувати соціальну допомогу, хоча вочевидь її потребують, мають проблеми із медичним обслуговуванням, працевлаштуванням, навчанням дітей.

Приклад другого виду – обмеження будь-яких контактів із ВІЛ/СНІД-інфікованими, представниками окремих націй, наприклад ромів.

Соціальне відторгнення може бути також результатом несприятливого переплетіння обставин, кожна з яких сама по собі не спричиняє такі наслідки і навіть не спрямована на це. Наприклад, переїзд до іншого міста пов'язаний зі зміною роботи. Жодне з цих явищ не може вважатися чинником соціального відторгнення. Але якщо не вдалося знайти спільної мови з новими колегами та сусідами, самотність стає ознакою відторгнення.

Зазвичай дослідження соціального відторгнення здійснюються за такими напрямками: рівень доходів, доступність необхідних товарів тривалого користування, освіти, медичного обслуговування, придатність житла, можливість участі в ринку праці [13].

Якщо високий рівень людського розвитку трактується як кінцева мета прогресу, то подолання/запобігання масштабним соціальним відторгненням, максимальне залучення відторгнутих особистостей (груп) є засобом досягнення цієї мети. Соціальне залучення і запобігання соціальному відторгненню сприяє людському розвитку, причому ці процеси мають поєднувати політичні рішення і трансформації зі зміною масової психології та суспільної свідомості.

Недооцінка економічної значущості суспільної інтеграції і людського розвитку значною мірою є наслідком загальної бідності країни, відсутності реальних можливостей забезпечення всьому населенню гідного рівня життя. Домінування первинних потреб над вторинними, більш високими в сенсі цивілізаційному, в масштабах країни трансформується у пріоритетність подолання інфляції, зменшення бюджетного дефіциту і зростання ВВП, а на рівні психології населення – в акцентуванні уваги на наявності роботи, стабільного доходу і побоювання економічного спаду. Не сприяла покращанню ситуації і глобальна економічна криза, зокрема пов'язані з нею падіння доходів населення і бюджету, зростання безробіття, особливо в малих монофункціональних містах.

Відповідно і основну увагу при визначенні та вимірюванні соціального відторгнення в Україні поки що приділяють економічним аспектам: низькому рівню споживання та доходу (монетарній бідності); обмеженому доступу до суспільних механізмів підвищення добробуту (зокрема невиваженій позиції на ринку праці); переважно пасивному типу взаємодії із суспільством [14] або неможливості для окремих груп (соціальних, регіональних тощо) брати повноцінну участь у суспільному житті [15]. Відторгнення при цьому розглядається як результат структурних змін, таких як тривале безробіття, дерегуляція ринку праці, посилення міграційних процесів та процесів соціальної фрагментації, поглиблення бідності, дискримінації, погіршення стану здоров'я, послаблення ролі інституту сім'ї тощо.

А в цілому соціальне відторгнення пов'язане із неспроможністю окремої особи (групи) брати повноцінну участь у всьому розмаїтті суспільного буття, тобто є багатовимірною категорією, що акумулює різні прояви економічних, соціальних, культурних та політичних відторгнень. На жаль, ці окремі прояви зазвичай не послаблюють, а посилюють один одного, формуючи багатоаспектні відторгнення, тобто маргіналізацію. Так, алкоголізм є причиною втрати зв'язків з суспільством, обмеження можливості працювати і отримувати дохід тощо, і навпаки – безробіття, яке спричиняє втрату соціального статусу, часто є причиною алкоголізму. Соціальне відторгнення зазвичай пов'язане з бідністю, що, своєю чергою, спричиняє втрату громадянських прав. Людині, яка веде щоденну боротьбу за

фізичне виживання, просто ніколи цікавитися громадським, політичним чи культурним життям суспільства. З другого боку, відсутність можливостей політичного впливу цілої групи майже неминуче спричиняє ігнорування її інтересів, зокрема економічних.

На загал, якщо представники окремої суспільної групи (меншою мірою окремих індивідів) відчувають – обґрунтовано чи ні, – що решта не в змозі зрозуміти їх позицію з певних важливих питань і, відповідно, не здатні врахувати її при прийнятті рішення, ця група вважає себе відторгнутою від суспільного життя. Принципового значення набуває усвідомлення того, що соціально відторгнуті верстви здебільшого не вважають своїм обов'язком дотримання загальних правил життя, зокрема спілкування. Звідси випливають постійні загрози конфліктів, які за певних умов – масштабності чи гостроти відторгнення – стають практично неминучими. І чи не єдиним їх запобіжником є розвинене громадянське суспільство, яке дає можливість усім групам і членам суспільства знайти засоби донесення своєї позиції до більшості або до влади. Саме в рамках громадянського суспільства є реальні можливості будь-якого об'єднання груп та індивідів за демографічними, соціальними або географічними ознаками. На жаль, в Україні, де ефективно громадянське суспільство ще далеко не сформовано, а переважна частина об'єднаних акцій населення здійснюється під впливом політичних подій та (або) політичних лідерів, важко розраховувати на дієві процеси соціального залучення або протидії соціальному відторгненню.

Виміри та прояви соціальної нерівності і соціального відторгнення. Соціальне відторгнення має як об'єктивні, так і суб'єктивні виміри та прояви. Зокрема, об'єктивним відторгненням є довготривале безробіття, яке спричиняє втрату доходів, а отже, і можливості вести традиційний для себе спосіб життя. Суб'єктивно це сприймається як втрата соціального статусу, часто друзів і взагалі соціальних контактів. Проте, слід зазначити, що далеко не завжди суб'єктивні і об'єктивні ознаки відторгнення збігаються – те, що одні люди сприймають надзвичайно гостро і від чого вони вочевидь страждають, інші можуть сприймати як тимчасові негаразди. І так само, як і зі співвідношенням суб'єктивної та об'єктивної бідності, суб'єктивні ознаки соціального відторгнення часто мають значно гостріші наслідки. Подолати їх можна лише шляхом суспільного (державного) піклування, але опікування так чи інакше є альтернативою свободі, і представники цих вразливих груп мусять вибирати між свободою вибору і державним патронажем.

Окремо слід звернути увагу на т.зв. «добровільне відторгнення або самовідторгнення», яке виникає внаслідок свідомих чи напівсвідомих дій самої особи, спрямованої на її відсторонення від суспільних потреб.

Таким чином, соціальне відторгнення є багатоплановою, комплексною категорією. Його вивчення має доповнювати традиційні дослідження бідності, оскільки обидва ці явища свідчать про втрати людських ресурсів, можливостей та життєвих шансів, що є неприпустимим з позиції соціальної справедливості і підриває можливості стійкого економічного зростання в майбутньому [16].

Видається, що соціальне відторгнення віддзеркалює часткове або повне вилучення особи (групи) із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, є наслідком наявних (нормативних або психологічних) перешкод для відігравання ними суспільно значущої ролі. До цієї категорії потрапляють не лише представники т.зв. найнижчих щаблів суспільства, а всі, чиє життя визначається ступенем байдужості та жорсткістю контролю з боку інших груп суспільства, а не особистим вибором. Необхідні для них блага формуються за залишковим принципом, а інтереси враховують лише, якщо їх подальше ігнорування загрожує існуванню суспільства [17].

Сучасне трактування соціальної нерівності як альтернативи суспільній інтеграції передбачає вихід за межі суто економічних параметрів – виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Відповідно основними критеріями стратифікації суспільства прийнято вважати: політичний потенціал, що віддзеркалюється в обсязі владних та управлінських функцій; економічний потенціал, який відображає масштаби концентрації ресурсів та власності, доходів і, врешті-решт, рівень життя в цілому; соціокультурний потенціал, що акумулює рівень та якість освіти і кваліфікації, професіоналізм і здатність адаптуватися до швидких суспільних зрушень, особливості способу та якості життя; акумулюються зазначені розбіжності концентрованою ознакою соціального статусу [18]. Водночас немає ніяких наражень на значно вищі ризики різноманітних позбавлень. Взагалі ризик відсторонення окремих груп населення від суспільного життя найбільшою мірою притаманний мешканцям віддалених населених пунктів, переважно у гірських регіонах, представникам деяких національних меншин, окремим групам іммігрантів, особам без постійного місця проживання.

Цьому сприяє і відсутність розвиненого громадянського суспільства. В результаті недостатньо освічені групи не можуть взяти під належний контроль діяльність місцевих органів влади і взагалі місцеву ситуацію.

Окремі групи населення можуть потерпати від конкретного виду нерівності внаслідок обмеження своїх прав, але найгостріші прояви має їх комбінація. Саме внаслідок кумулятивного впливу формуються такі вкрай негативні і загрозливі для національної безпеки явища, як відсторонення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація та маргіналізація суспільства.

Далеко не всі прояви нерівності можуть бути підтверджені і виміряні за допомогою статистичних даних, отриманих із суцільних або навіть вибіркового спостережень. У ряді випадків нерівність може бути оцінена виключно за допомогою експертів або взагалі тільки якісно окреслена. Зокрема, це стосується проявів етнокультурної та політичної нерівності, виокремлення т.зв. добровільного відсторонення і розмежування наслідків державної політики, суспільних стереотипів і поведінки окремих індивідів (груп населення).

Найбільш очевидним проявом економічної нерівності є нерівність за доходами, яка закономірно віддзеркалюється в наявності бідних і багатих верств населення, бідних і багатих країн. Результати численних міжнародних порівнянь свідчать, що попри всі зусилля і міжнародних структур, і урядів найбільш розвинутих держав світу, не тільки не вдається подолати прірву між багатими та бідними країнами, а навпаки, вона стає все глибшою.

Нерівність за доходами може спричинити (і зазвичай спричиняє) нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав загалом (права на здоров'я, на життя, на безпеку). Але водночас і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Так, відсутність можливостей набуття якісної освіти прирікає дітей з бідних родин на бідкування в своєму вже дорослому житті, адже навіть в Україні, де значна частина населення з вищою освітою працює не за спеціальністю або на робочих місцях, що не потребують високої кваліфікації, від 1999 року спостерігається сталий прямий зв'язок між рівнем освіти і рівнем доходів. Повною мірою це стосується і нерівності за тривалістю життя внаслідок неможливості (небажання) вести здоровий спосіб життя, мати доступ до якісних медичних послуг, жити в чистому середовищі. Цілком зрозуміло, що діти з бідних родин стикаються з вищим ризиком передчасної смерті або захворювання і мають

нижчі шанси реалізації свого потенціалу. Зазвичай люди з високими доходами живуть довше за бідних, і водночас тільки добре здоров'я є фундаментом належної економічної конкурентоспроможності.

Отже, як правило нерівність фактично ототожнюється із нерівністю у формуванні та реалізації людського капіталу, нерівністю у можливостях людського розвитку.

Слід зазначити, що загальний скептицизм щодо реальності економічних та соціальних прав, співвідношення індивідуальних і групових прав, зокрема культурних, мовних, релігійних, політичних, відсутність ясності щодо механізму використання „прав людини” у програмних документах все ще перешкоджають практичному використанню ідеї та принципів людського розвитку, їх взаємодії із правами людини у національних стратегічних документах, включаючи українські. І хоча в Україні, наприклад, прийнято національні Цілі Розвитку Тисячоліття, періодично готуються національні звіти з людського розвитку, визначені в цих документах цілі, пріоритети і завдання надто слабо узгоджуються з урядовими програмами розвитку. Найбільшою проблемою є, як видається, недооцінка владою суто гуманітарних складових прогресу, що значною мірою обумовлено постійним браком бюджетних коштів і численними економічними проблемами, притаманними бідній країні з високими соціальними зобов'язаннями.

Причини ризиків соціального відторгнення. Основними причинами ризиків соціального відторгнення в Україні є брак стабільної та гідно оплачуваної роботи; слабкий розвиток інфраструктури для людей з фізичними обмеженнями та для людей похилого віку, зокрема сфери послуг – у тому числі інформаційно-культурних, які забезпечували б можливості спілкування; неналежні житлові умови; поширеність алкогольної залежності та соціально обумовлених хвороб; недостатня ефективність та недостатнє фінансування соціальних програм.

Сучасна система соціального захисту в Україні страждає вадами, притаманними бідній країні з соціалістичною доктриною: влада прагне надати допомогу надто широкому колу своїх громадян, що далеко виходить за межі фінансових можливостей держави, а безпосередні соціальні виплати (у випадку страхових подій чи у формі державної соціальної допомоги) дуже низькі і не запобігають бідності. Неприпустимо високе співвідношення різноманітних трансфертних виплат із заробітною платою протидіє настановам населення на активну економічну діяльність і провокує утриманські настрої в суспільстві ще в більших масштабах, ніж це було за часів СРСР. Вплив надто частих виборів спровокував гіперболізацію державних соціальних зобов'язань через постійне загравання з одержувачами різноманітних соціальних трансфертів, що, зрештою, спричинило люмпенізацію соціальної політики в цілому. Це, безперечно, переобтяжує бюджет соціальними трансфертами і формує чіткі настанови населення на мінімальні – і за часом, і за інтенсивністю – трудові зусилля, протидіє детінізації доходів і зайнятості. Безпосередніми наслідками такої політики є надмірне розшарування суспільства, низькі стандарти оплати праці і поширення бідності навіть серед працюючих. Непослідовність політичних рішень і нескінченні виборчі перегони становлять серйозну загрозу для фінансової спроможності та стійкості системи соціального захисту, зокрема щодо її можливостей протидії соціальному відторгненню і маргіналізації численних груп населення.

До того ж доктрина соціального захисту в Україні практично не виходить за межі традиційної пасивної підтримки доходів нужденних. В результаті замість допомоги цим верствам у подоланні бідності відбувається її консервація, створюються передумови для формування хронічної і спадкової бідності.

Світовий досвід доводить, що скорочення бідності та соціального відторгнення можна досягти лише завдяки активній соціальній політиці. Активна політика виходить

за рамки надання грошової допомоги бідним, вона сфокусована на сприянні у подоланні перешкод в отриманні роботи шляхом професійної підготовки, забезпечення догляду за дітьми, добром вакансій. Активна політика соціального включення спрямована на кращу інтеграцію послуг, що надають нужденним, а також на перебудову відносин між клієнтами й постачальниками послуг соціальної підтримки таким чином, щоб зробити їх партнерами у спільному проєкті із взаємними зобов'язаннями щодо співпраці в реабілітаційному процесі. Ще одним ключовим елементом є перенесення акценту з виплати грошової допомоги на усунення перешкод у доступі до роботи, тобто подолання бідності та соціального виключення шляхом залучення до зайнятості [19].

Цей постулат якнайкраще відповідає принциповому положенню концепції людського розвитку про те, що в центрі уваги має бути не лише постійне надання нужденним верствам матеріальної допомоги, а й стимулювання розвитку цих людей, підвищення їх ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, можливостей прийняття рішень стосовно своєї долі з одночасним посиленням відповідальності за прийняті рішення та їх виконання. Як процес зростання людських можливостей та розширення людської свободи людський розвиток має базуватися на участі кожного члена суспільства і приносити користь усім громадянам. Для України це особливо актуально, адже наша держава досі не переймається популяризацією самозабезпечувальної поведінки населення, спрямованої на підвищення власного добробуту власними зусиллями.

Є ще один дуже важливий для України напрям активної політики соціального включення – консолідація суспільства – наріжний камінь формування соціального капіталу. Соціальний капітал, на відміну від фізичного капіталу, який має кількісний вимір, та людського капіталу, що включає здібності та вміння людей, полягає у відносинах між людьми. У радянський період соціальна згуртованість забезпечувалася потужною ідеологічною пропагандою, обов'язковим працевлаштуванням всіх осіб у працездатному віці і зрівнялівкою в оплаті праці, жорстким регулюванням цін, безоплатними (для користувачів) послугами освіти та охорони здоров'я та іншими послугами, які фінансувалися з державного бюджету та суспільних фондів. Перехід до ринкової економіки супроводжувався погіршенням економічної ситуації і рівня життя більшості населення, зростанням бідності і нерівності. Навіть в умовах економічного зростання 2000–2008 рр. нерівність продовжувала поглиблюватися, оскільки найбільші зиски отримали найбагатші верстви населення. Нинішня фінансово-економічна криза яскраво продемонструвала слабкість соціальної політики і необхідність фундаментальних реформ в економіці та суспільстві.

Висновки та рекомендації для політики. Проголошений в Україні курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки об'єктивно зумовлює необхідність забезпечення сталого людського розвитку як головного завдання державної соціальної політики і критерію суспільного прогресу країни, найбільш могутнього чинника динамічного економічного зростання в сучасному світі. Ідеали людського розвитку і поступ у їх досягненні мають стати об'єднуючою національною ідеєю, на якій базуватиметься конкурентоспроможність України у глобальному світі. Першочерговим завданням є фактичне втілення стратегії людського розвитку, що передбачатиме інтеграцію демографічної політики, політики в галузі охорони здоров'я та освіти, політики зайнятості і доходів, соціального захисту, регіонального розвитку за активної участі всіх суб'єктів соціального діалогу та членів суспільства.

Зусилля щодо соціального залучення, забезпечення соціальної солідарності і досягнення інтеграції суспільства передбачають 3 етапи:

- визначення контингентів (чисельності і складу) соціально відторгнутих;

- оцінку причин відторгнення та наявних перешкод до залучення;
- формування необхідних політичних та психологічних змін.

Соціальне залучення так чи інакше передбачає істотні трансформації пануючих в суспільстві моральних норм. Такі зміни переважно недосяжні упродовж життя одного покоління, оскільки моральні стереотипи людини вкрай важко піддаються змінам, і радше можна запобігти перенесенню соціальних упереджень попередніх поколінь на наступні, що зумовлює неминучість тривалості цього процесу.

Надзвичайно важливим є формування суспільної довіри, оскільки без цього неможливо розплутати складний клубок взаємних моральних обов'язків, які має контролювати демократичне суспільство. Стабільна система постійно відтворювальних взаємних зобов'язань влади і населення, влади і бізнесу, бізнесу і населення є фундаментом дій, необхідних для формування суспільної довіри.

Підбиваючи підсумки, варто згадати тезу Ч.Тейлора про те, що демократія є великою філософією інтеграції, оскільки означає не що інше, як владу народу, здійснювану самим народом і в його інтересах [13]. На відміну від попередніх – навіть найбільш демократичних – епох сьогодні категорія «народ» об'єднує усіх без винятку членів суспільства, що відкриває широкі перспективи найбільш інтегруючій політиці в історії людства.

Джерела

1. *Fukuda-Parr, Sakiko*. “Human Rights Based Approach to Development – Is it Rhetorical Repackaging or a New Paradigm?” HD Insights, HDR Networks, Issue 7, 2007.
2. *Balakrishnan, Radhika*. Why MES with Human Rights? Integrating Macro Economic Strategies with Human Rights, Marymount Manhattan College. – New York, 2005.
3. *Human Development Report: Human Rights and Human Development*. – OUP. New York, UNDP, 2000.
4. *Human Development Report: Millennium Development Goals: A Compact Among Nations to End Human Poverty*. – OUP. New York, UNDP, 2003.
5. *Human Rights, Health and Poverty Reduction Strategies*, Health and Human Rights Publication Series, No. 5, WHO, 2005.
6. *Poverty Reduction and Human Rights. A Practice Note*. – NY, UNDP, 2003.
7. *Human Rights, Health and Poverty Reduction Strategies*, Health and Human Rights Publication Series, No. 5, WHO, 2005.
8. *Тодаро М.П.* Экономическое развитие. – М., 1997. – С.151.
9. *Donald R. Lessard and John Williamson*/ Capital Flight: The problem and Policy Responses. – Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1987.
10. *Partha Dasgupta, Debraj Ray*. Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy//Economic Journal 97, 1987, March.
11. *World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*. – International Labour Office. – 2008. – P. 24–25.
12. *Persson T., Tabellini G*. Is inequality harmful for growth? Theory and evidence//American Economic Review, 1994, №3, vol. 84, P. 600–621; *Alessina, A; Rodrik, D*. Distribution politics and economic growth//Quarterly Journal of Economics. – 1994, №2, vol. 109. – P. 465–490.
13. *Cathy Gaynor, Sadie Watson*, the PARC. Evaluating DFID’s policy on tackling social exclusion: baseline, framework and indicators / Department for International.

14. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки//Український соціум. – 2003. – №1(2). – С.81–85.

15. Трощинський В., Петров О. Розробка моделі оцінювання державної соціальної політики на регіональному рівні//Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2009. – №1. – С. 207–214.

16. *Combating poverty and social exclusion, 2010 edition. A statistical portrait of the European Union 2010 / Statistical books.* – Luxembourg: Eurostat, 2010.— 114 p.

17. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки//Український соціум. – 2003. – №1(2). – С. 81–85.

18. Заславская Т.И., Громова Р.Г. Социальная стратификация в России//Путь в XXI век (стратегические проблемы и перспективы российской экономики), под ред. Д.С.Львова. – М.: Экономика, 1999.

19. Тейлор Ч. Демократичне відторгнення (і «ліки» від нього?) www.antropotok.archipelag.ru/text/a061.htm

Анотація. На сучасному цивілізаційному етапі вирішального значення набуває подолання нерівності, багатоманітні прояви якої стають дедалі більшим бар'єром на шляху людського розвитку. Створення рівних можливостей для формування людського потенціалу та його реалізації, соціальне залучення всіх верств населення в суспільне життя передусім шляхом працевлаштування, мають бути головною метою активної соціальної політики держави.

Аннотация. На современном цивилизационном этапе решающее значение приобретает преодоление неравенства, многообразные проявления которого становятся все большим барьером на пути человеческого развития. Создание равных возможностей для формирования человеческого потенциала и его реализации, социальное вовлечение всех слоев населения в общественную жизнь, прежде всего путем трудоустройства, должны быть главной целью активной социальной политики государства.

Summary. At the current civilization stage, acquires decisive importance of overcoming inequality varied manifestations of which are becoming more barrier to human development. Creating equal opportunities for human capital formation and its implementation, involving all social strata of the population in public life, primarily through employment, should be the main goal of active social policy.

Ключові слова: людський потенціал, людський розвиток, соціальне залучення, соціальне відторгнення, бідність, соціальна нерівність.

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческое развитие, социальное вовлечение, социальное отторжение, бедность, социальное неравенство.

Key words: human potential, human development, social inclusion, social exclusion, poverty, social inequality.

Стаття надійшла до редакції журналу 04.10.2010 р.